

8. Політична економія: Навч. посіб. / Г. А. Оганян, В. О. Паламарчук, А. П. Румянцев та ін.; За заг. ред. Г. А. Оганяна. — К.: МАУП, 2003. — 520 с.
9. Полюга Л. М. Словник українських морфем / Полюга Л. М. — Львів: Світ, 2001. — 448 с.
10. Тюрина А.Д Теория организации [Електронний ресурс] / Тюрина А.Д. – Режим доступу: <http://be5.biz/ekonomika/o001/toc.htm>
11. Федоренко В.Г. Основи менеджменту: Підручник / В.Г. Федоренко. – К.: «Алерта», 2007. – 420 с.
12. Федулова Л. Менеджмент організацій [Електронний ресурс]. / Федулова Л. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [I.http://libfree.com/128994688-menedzhmentmenedzhment_organizatsiy_fedulova_l_i.html](http://libfree.com/128994688-menedzhmentmenedzhment_organizatsiy_fedulova_l_i.html)
13. Шнейдер А. Эволюция компаний / А. Шнейдер // Менеджмент и менеджер. – 2003. – № 6. – С. 4-11.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ ТА МЕХАНІЗМ ОПОДАТКУВАННЯ В АРАБЬСЬКОМУ ХАЛІФАТІ В СЕРЕДИНІ VII СТОЛІТТЯ

Явтушенко О.В.

(студент I курсу юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

***Анотація.** У статті розглядаються особливості формування та реалізації податкової політики Арабського халіфату в середині VII ст. Досліджується специфіка ісламського податкового механізму, сутність та значення окремих видів податків як засобу консолідації населення Халіфату. Показана динаміка розвитку ісламського податкового механізму на прикладі впровадження системи складного багатоступеневого оподаткування.*

***Ключові слова:** Арабський халіфат, джиз'я, мусульманське право, оподаткування, харадж, шаріат.*

Yavtushenko Olexander Evolution of tax policy and taxation mechanism in the arab caliphate in the middle of vii century

***Relevance.** The taxation mechanism, which appeared in the early Arab Caliphate, laid the foundations of all Muslim tax systems. Such basic principles are actual for these jurisdictions till nowadays. The proposed problem has been very little studied in domestic and international historiography. This justifies the relevance of this topic.*

***Purpose.** To explore the features of the formation and implementation of tax policy, taxation of the population of the Caliphate in the middle of VII century. To explore the consequences of state policy in this sphere from the point of the fiscal and economic effectiveness of early Arabic tax mechanism. The main purpose is to prove that the taxation policy contributed to the consolidation of the population of the Caliphate.*

***Statement of material.** The period between 632-661 AD in international historiography got the name of Rashidun ("Right") Caliphate. The taxation mechanism, policy and basic principles of financial legislation were formed during this period of time. At that time, there were 4 main types of taxes in the Arab Caliphate – zakat and ushr (for Muslims), kharaj and jizya (for non-Muslims, except pagans). The most favorable financial and administrative conditions were created for Muslims. It led to the beginning of turning the people of the Caliphate to Islam in large numbers.*

***Results.** The financial policy of the Rashidun ("Right") Caliphate contributed to the short-term consolidation of its population. In the long term, it contributed to the growth of social conflicts between "early" and "late" Muslims. The Arab Caliphate was the first Middle Age country which introduced a complex multi-stage tax system. Such an approach contributed to a more efficient distribution of money resources and caused the increasing of the state's treasury revenues.*

Постановка проблеми. Податкова політика як одна з основ державної податкової системи, що значним чином визначає вектор соціально-економічного розвитку держави в цілому та є індикатором ефективності держави як регулятора соціально-економічних процесів зокрема, в умовах її динамічного розвитку на початкових етапах формування арабської державності породжує необхідність детального дослідження цього питання. Особливості оподаткування різних груп населення за релігійно-конфесійним цензом в Арабському халіфаті 632 – 661 рр. становлять значний науковий інтерес та мають велике значення в дослідженні не тільки історії податкового права країн Близького Сходу, але й дають змогу простежити за внутрішньою структурою особливого механізму консолідації

населення на ранніх стадіях розвитку першої ісламської держави (Арабського халіфату) через її податкову політику.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемам ісламського оподаткування присвячено чимало праць зарубіжних вчених, зокрема таких науковців, як Абу Юсуф аль-Ансарі, Ат-Тарманіні, В. В. Бартольд, Г'ю Кеннеді, Дональд Річардс, О. Г. Большаков та інших. Слід наголосити на відсутності наукових досліджень цієї галузі мусульманського права з боку вітчизняних вчених. Саме цими обставинами зумовлена актуальність пропонованої статті.

Метою цієї статті є вивчення особливостей формування та реалізації податкової політики, оподаткування немусульманського населення Арабського халіфату в середині VII ст., а також наслідків державної політики в цій сфері з точки зору фіскальної та економічної ефективності, оцінка тогочасного податкового механізму як засобу консолідації населення ісламської держави.

Виклад основного матеріалу. У 632 – 661 рр. Арабський халіфат очолювався послідовно чотирма «праведними» халіфами, тому у світовій історіографії цей період отримав назву «Праведного халіфату». Він характеризується формуванням основ законодавчої та податкової систем Арабського халіфату [4, с. 108]. Однією з найуспішніших стала проведена під керівництвом талановитого державного діяча Абу Убеїди фінансова реформа [4, с. 105]. Її сутність полягала у створенні повноцінного податкового механізму, ключовими елементами якого були податкове планування, податкове регулювання та система податкового контролю, котра була представлена низкою контролюючих органів, включаючи представників як від центральної влади (халіфа), так і від місцевих намісників. Такий підхід відкрив нові джерела поповнення бюджету Халіфату та мусульманської умми (громади), а також раціоналізував використання коштів.

Законодавчо закріплене привілейоване становище мусульман спонукало немусульманське населення (зіммі) до переходу в іслам, вивчення арабської граматики та алфавіту. Це дозволяло незалежно від кольору шкіри та расової належності займати державні посади, торгувати та працювати в більш економічно сприятливих умовах [4, с. 105]. Належність населення до однієї релігії у свою чергу гарантувала стабільність державної влади Арабського халіфату [6, с. 255]. Окремі російські вчені XX століття, зокрема А. І. Колесеніков, вважають, що досить часто на території колишньої Перської імперії місцеві намісники завищували податкові ставки для немусульман, ставлячи населення цих земель у положення більш не вигідне, порівняно з часами Сасанідської імперії [7, с. 164]. Цим пояснюється багаторічний рух опору проти арабів у даній місцевості.

З метою наповнення державної скарбниці законодавець запровадив складну багатоступеневу систему податків. Мусульманські податки - це різноманітні повинності та платежі, сформовані в ході арабських завоювань VII-VIII ст. і закладення фінансової системи Халіфату [5, с. 46]. Для запровадження податку в Арабському халіфаті він мав бути передбачений шари'атом, ісламським релігійним правом, заснованим на Корані та Сунні [4, с. 106]. У період «Праведного халіфату» діяли окремі податки для мусульман (закят та ушр) та для іновірців (харадж та джиз'я) [5, с. 46]. Існував також загальний податок на користь бідних – «садака». Він сплачувався всіма підданими халіфа, незалежно від їх віросповідання [2, с. 132], і стягувався з рухомого майна залежно від голів худоби певного виду, яка перебувала у власності особи. Сплата цього податку відбувалася в добровільному порядку [2, с. 133], була мірилом благочестя, набожності та щедрості особи-платника податку.

У контексті висловленого постає проблема дефініції поняття «харадж». Як зазначає більшість тогочасних вчених-факіхів (знавців шари'атського права), зокрема Абу Юсуф аль-Ансарі, термін «харадж» використовувався як для позначення земельної податі (для немусульман), так і для позначення поняття податку взагалі [2, с. 28]. Категорія «харадж» (окрім земельного) могла означати будь-який податок для підданих Халіфату [6, с. 332].

Відтак, неточність тлумачення цього поняття подекуди не дає можливості сучасним історикам та правникам чітко визначити вид та якість (економічний зміст) цієї повинності. Зокрема, у більшості ранніх мусульманських переказів «джиз'я» називається «подушним хараджем» [2, с. 101]. Таким чином, у разі застосування податку в якості земельного та винятково до немусульманського населення використовується визначення «харадж». Якщо ж вживається термін «подушний харадж» або «джиз'я», то він вважається подушним викупом.

Для більш повного розуміння структури податкової системи, особливостей нарахування та стягнення податків в Арабському халіфаті періоду «праведних халіфів» нижче наведено загальну характеристику чотирьох основних видів податків.

Релігійним обов'язком кожного мусульманина є сплата податку «закят» або щорічного пожертвування, яке сплачували усі дієздатні особи чоловічого та жіночого населення на користь своїх бідніших одновірців. «Закят» обраховувався за складною багатоступеневою системою податкових коефіцієнтів та залежав від різноманітних факторів. Зібрані кошти у вигляді субсидіарної допомоги надходили на користь тих мусульман, чії статки не перевищували визначеного прожиткового мінімуму (нісаб) [3, с. 7-8]. Норма щодо необхідності сплати «закяту» згадується в Корані 31 раз [8], зокрема в другій Сурі (Аль-Бакара) Корану, 110 аяті сказано: «Здійснійте намаз і виплачуйте закят» [8, с. 30].

Поряд із «закятом» у ранньомусульманській системі податків існував «ушр» [2, с. 88]. Він сплачувався лише з тих продуктів землеробства, які підлягали продажу або бартерному обміну. Продукти для власних потреб оподаткуванню не підлягали. «Ушр» був подібний також до податку «харадж», економічно-правові аспекти якого проаналізовані нижче, проте сплачувався лише мусульманами, у той час як «харадж» сплачувався винятково немусульманським населенням [2, с. 121].

Для немусульманського населення новоприєднаних земель, за винятком язичників, які підлягали страті, установлювався податок «джиз'я». Цю щорічну подушну подать Абу Юсуф аль-Ансарі та деякі інші дослідники вважають викупом за збереження життя [2, с. 217]. Сучасні вчені, серед яких І. Ю. Зобова, вважають це аналогом «закяту» для немусульман [5, с. 46-47]. До них відносились переважно християни та іудеї, тобто так звані «народи (люди) Писання» або «агль аль-кітаб» [1, с. 105]. Абу Юсуф аль-Ансарі зазначає: «Подушну подать (джиз'я) повинні сплачувати всі зіммі (немусульманське населення), а саме: євреї, християни, зороастрійці (маджуси), сабейці та самаритяни...» [2, с. 217]. До іудеїв та християн ставлення диференціювалося, про що свідчить 82 аят 5 сури Корану (Аль-Маїда): «Ти неодмінно знайдеш найлютішими ворогами віруючих іудеїв і багатобожників». Про християн же сказано: «Ти також неодмінно знайдеш, що ближче всіх у любові до віруючих є ті, які кажуть: «Ми – християни» [8, с. 134-135]. За Хадисом Мухаммада основною метою стягнення «джиз'я» є визнання особою-платником підпорядкованого по відношенню до завойовників положення: «Закликайте людей до Аллаха, і тих, хто вас почує, вітайте. Ті ж, хто противиться, повинні платити подушний податок джиз'я в якості символу приниження і покори» [3, с. 174-175]. Таким чином, причини та соціальна мета запровадження податку «джиз'я» не можуть бути розглянуті лише в одній площині, а представляють собою комплекс поглядів і міркувань заснованих як на фінансових потребах та соціально-економічних реаліях, так і на ісламській філософії раннього Халіфату загалом.

Подушна подать стягувалася лише з дорослого чоловічого населення, при чому «із заможних людей вона стягується в розмірі 48 дирхемів, з людей середнього достатку в розмірі 24 дирхеми, а з незаможного землероба, який харчується роботою власних рук, в розмірі 12 дирхемів, - пише Абу Юсуф аль-Ансарі та додає: - Стягується подушна подать з них щорічно і приймається вона від них також у вигляді інших, крім грошей, рухомостей, як то: в'ючні тварини, знаряддя праці й таке інше, при чому ці об'єкти приймаються від них по їх вартості; але не приймаються в рахунок подушного податку м'ясо задушених

тварин, свині та вино» [2, с. 217]. Заборонялося брати цей податок з жебраків, сліпих та інвалідів. На підтвердження сплати джиз'я видавалася невелика свинцева печатка з гербом халіфа та датою, де вказувався рік (за Хіджрою) за який сплачувалася подать [2, с. 226]. Особа не підлягала оподаткуванню, якщо вона стала мусульманином до закінчення податкового року. При цьому особа мала сплатити «джиз'ю» навіть будучи мусульманином, якщо це відбулося після закінчення податкового року, за який не було сплачено [2, с. 218].

За халіфа Умара концепція сплати податку «джиз'я» була значним чином переглянута, зокрема була заборонена сплата цього податку в натуральному вигляді та встановлена обов'язковість сплати виключно у грошовому еквіваленті. Умар сказав: «Змушуйте самих власників цих рухомостей продавати їх і знімайте з них виручену за них ціну» [2, с. 217]. Необхідність сплати «джиз'я» встановлена головним джерелом мусульманського права (шаріату) – Кораном (Сура 9 (Ат-Тауба), аят 29): «Боріться з тими з людей Писання, ...які не сповідують істинну релігію, поки вони не стануть власноруч платити данину у вигляді джиз'я, залишаючись приниженими» [8, с. 207]. Після смерті останнього «праведного халіфа» Алі та з встановленням влади Омейядського халіфату у 661 р. сплата «джиз'ї» в грошовому еквіваленті була законодавчо закріплена і більше не переглядалася [4, с. 108-109].

«Харадж» був поземельним, пропорційним до кількості оброблюваної землі податком для немусульманського населення [5, с. 46]. Харадж міг бути трьох видів у залежності від способу і порядку його стягнення, правового режиму володіння землею, її родючості тощо.

«Харадж аль-Місаха» (називався також «муфадана») виражався у сплаті чітко визначеної кількості врожаю з одиниці оброблюваної землі. За стихійного лиха чи інших надзвичайних ситуацій сума податку або його кількість (якщо виплачувався у натуральному вигляді) могли бути зменшені чи зовсім скасовані на час, поки землевласник не засіє землю заново [2, с. 87].

«Харадж аль-Мувазафа» (називався також «мукатаа» та «мунаджиза») використовувався по відношенню до плодоносних та особливо плодоносних земель, якими вважалися такі, що приносять більше 836 кілограмів на рік у перерахунку на фініки з території розміром близько 1600 квадратних метрів. Загальноприйнятим розміром цього податку за правління халіфа Умара була ставка 18 кілограмів натуральним продуктом у перерахунку на фініки та один дирхем (арабська грошова одиниця) з ділянки розміром 1600 квадратних метрів [2, с. 87]. На практиці, у залежності від об'єктивних умов, ставка мунаджизи могла змінюватися за рішенням місцевих намісників халіфа.

«Харадж аль-Мукасама» сплачувався у відсотку від розміру зібраного врожаю, за різних обставин (під час воєнних походів, епідемій тощо) та у залежності від місцевості він міг коливатися від 25% до 50%. Процентна ставка змінювалася також через складнощі обробітку землі та наявність іригаційних систем. Чим важче було обробляти ділянку, тим нижчою була ставка податку [2, с. 88]. Це був перший податок в історії Халіфату, його запровадив особисто Пророк Мухаммад, коли після завоювання оазисів Хайбар та Фадак він обклав 50% податком зі всього зібраного врожаю тамтешні іудейські племена [1, с. 148]. Видатний арабський вчений-факіх, державний діяч та верховний суддя (каді аль-куддат) Арабського халіфату VIII століття Абу Юсуф аль-Ансарі вважав податок «мукасама» найсправедливішим та найвигіднішим з усіх податків для державної скарбниці [2, с. 89].

Характерною особливістю шаріатського законодавства було те, що доходи, отримані від податку «харадж», прямували до державного бюджету, у той час як доходи від аналогічного податку для мусульман (ушр) ішли до місцевого бюджету провінції. Швидкий ріст кількості нововернутих в іслам за такої системи розподілу зібраних коштів загрожував залишити державну скарбницю порожньою. Саме тому вже за халіфа Умара було ухвалено рішення про постійний статус землі, з якої виплачувався «харадж».

Мусульмани-власники землі, з якої сплачувався «харадж», отримували право обраховувати його за ставкою «ушр», але за умови, що він буде направлений до державного бюджету [2, с. 91].

Висновки. Таким чином, запроваджена за правління «праведних халіфів» податкова система була ризикованою, проте успішною у сфері консолідації, приведення населення до єдиної релігії та морально-філософської догматики в короткостроковому вимірі. У довгостроковому плані рівність між мусульманами, які воювали за іслам, та тими, хто перейшов у нього заради спрощеного оподаткування, викликала соціальний конфлікт, результатом якого став поступовий занепад та подальший розкол держави. Уперше за доби Середньовіччя Арабський халіфат запровадив прогресивну багатоступеневу систему оподаткування, яка розділила податки та запропонувала різноманітні способи їх стягнення на основі релігійного цензу. Така політика з фінансово-правового погляду сприяла справедливому розподіленню грошових мас серед мусульманського населення та значним, хоча й опосередкованим чином, вплинула на стрімкий ріст кількості новонавернених в іслам.

Список використаних джерел

1. «История» ат-Табари. Избранные отрывки / Перевод с арабского В. И. Беляева. Дополнения к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова. – Ташкент: Фан, 1987. – 444 с.
2. Абу Йусуф Йа'куб бин Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж. — Пер. с арабского и коммент. А. Э. Шмидта; супракоммент. к пер. А. С. Боголюбова; подготовка к изд., вступит. ст. и указ. А. А. Хисматулина. — СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2001. —XXXIII + 415 с. («Памятники культуры Востока», XVI).
3. Аль-Бухари Мухаммад. Сахих Мухтасар (Сборник достоверных хадисов Пророка) / Мухаммад Аль-Бухари; пер. с арабского В. М. Нирша. –Москва: УММА, 2005. – 522 с.
4. Бартольд В. В. Работы по истории ислама и Арабского халифата / В. В. Бартольд; [Подготовлено к изд. А. Халидовым; Отв. ред. И. Н. Винников]. – [Перепеч. с изд. 1966 г.]. – Москва: Вост. лит., 2002. – 784 с.
5. Зобова И. Ю. Налоги и налогообложение в странах с исламской экономикой: [Учебное пособие] / И. Ю. Зобова. – Казань: ТГГПУ, 2008. – 148 с.
6. Кеннеди Хью. Великие арабские завоевания / Хью Кеннеди; пер. с англ. Г. Соловьевой. – Москва: АСТ, 2010. – 475 с., [5] е.: 16 л. ил.
7. Колесников А. И. Завоевание Ирана арабами (Иран при «праведных» халифах) / А. И. Колесников. – Москва: НАУКА, 1982. – 270 с.
8. Священный Коран / пер. с арабского и коммент. Э. Р. Кулиев. – Москва: УММА, 2007. – 688с.